

В. К. КОЗЮБА (Київ)

“ДВІР” В ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИХ ПАМ’ЯТКАХ ДАВНЬОЇ РУСІ

Однією з найважливіших ознак середньовічних міст Русі вважається їх дворово-садибна забудова¹. І якщо загальні спостереження про планування дворів, середню їх площу, типи огорож і т. ін., що ґрунтуються на археологічному матеріалі великих і малих міст Русі, вже знайшли своє відображення в науковій літературі, то систематизація свідчень про двори у писемних джерелах, а особливо пам’ятках юридичного характеру, залишалася поза рамками досліджень.

Запропонована праця спирається на матеріал, який містять юридичні пам’ятки Давньої Русі. Сюди відносяться як збірники законів світського та церковного характеру, створені на Русі (Руська Правда, устави Володимира та Ярослава), так і пам’ятки візантійського походження, перекладені у нас чи інших слов’янських країнах (Закон Судний людем, Книги законні та інші), а також збірники, що існували у нас в грецькому варіанті і поступово, частинами перекладалися на давньоруську мову (Еклога, Прохірон)². Зазначимо, що усі вони без винятку використовувалися в XI—XIII ст. на Русі як пам’ятки діючого права. До них також належать міжнародні договори від початку X (договір Олега з Візантією 911 р.) до другої половини XIII ст. (договір Новгороду з німцями).

Зібраний матеріал об’єднано в чотири групи, утворені за спільною тематикою.

Двір — приватна власність. В РП двір виступає як приватна власність. За порушення його кордонів (“Аже... дворную тыномъ перегородить межю...”) ст. 65 Тр. передбачає найбільший штраф (“продажу”) — 12 гривень. У законі не деталізована процедура судового вирішення цього питання, але в загальних рисах вона, мабуть, була близькою до аналогічної процедури західноєвропейського міського середньовічного законодавства³. Підтвердженням цього є норми інших статей РП, за якими при вирішенні спірних питань в суді заслуховувалися свідки (“а вылѣзуть послуи” — ст. 23 Тр., “а вылѣзуть людие” — ст. 60, 97 Тр.), які у випадку необхідності присягали (“оже... выведеть послуи, то ти поидуть на роту” — ст. 43 Тр.), при цьому при деяких правопорушеннях цих присягнувших свідків повинно було бути саме двоє (“...выведеть свободна мужа два... то ити ... тѣмъ видокомъ на роту...” — ст. 32 Тр.). У зв’язку з цією нормою треба звернути увагу на два моменти. Перший з них — наявність певної еволюції в законодавстві. За Короткою Правдою (ст. 33 Ак.), карним злочином вважалося псування межових знаків на полях чи деревах. Імовірно, бурхливий розвиток дрібної приватної власності, в тому числі й на садибні ділянки (у першу чергу в великих містах), у другій половині XI—XII ст.

спричинив необхідність уточнення цієї норми законодавства, що й було реалізовано в Пространній редакції.

Інший момент пов’язаний з відносністю самого поняття приватного володіння. В Західній Європі тільки наприкінці XIII ст. міські жителі домоглися повної свободи приватної власності на свої присадибні ділянки⁴. До того часу вони були змушені платити різні збори (регулярні щорічні — за право користування ділянкою садиби або нерегулярні — при зміні власника нерухомого майна — продажу, обміні, наслідуванні, даруванні тощо) на користь сеньйора⁵. При цьому досить часто ремісникам та купцям доводилось орендувати земельні ділянки у власників землі, і ця оренда, можливо, мала характер наслідування⁶. Щодо юридичного статусу міської землі в Давній Русі, то ще дослідники XIX — початку XX ст. (Б.М. Чичерін, М.Ф. Владимирський-Буданов) відзначали, що тоді держава (чи князь, який її уособлював) була головним власником земель міських та сільських громад⁷. Пізніше деякими дослідниками (В.Т. Пашуто, А.Л. Хорошкевич) була висунута теза про існування імунітету від князівської влади громад найбільших міст Русі, а отже, і закріплення за ними відповідних прав власності⁸. П.П. Толочко, приділивши цьому питанню значну увагу, дійшов висновку, що князівські міста Русі мали, безумовно, державний статус⁹.

Не викликає заперечень той факт, що значна частина населення великих міст Русі була особисто незалежною і мала свою приватну нерухому власність, хоча кількість домо- чи дворовласників, природно, менша, адже в сім’ях був тільки один номінальний господар майна, навіть якщо ці сім’ї були нероздільними. Дворовласниками виступали як найвищі верстви суспільства — князі, бояри, князівські чиновники, що видно з літописних повідомлень, так й інші соціальні групи — ремісники, купці, а також представники церкви. Чи існував у Русі державний податок на нерухоме міське майно, подібний до податку з “рала” чи “диму” в сільсько-господарському виробництві, чи платили його усі категорії власників і чи був цей податок ознакою обмеженого й умовного приватного володіння дворами у місті, що повинно було відбитися в певних нюансах розпорядження, користування та володіння цими присадибними ділянками? З одного боку, в РП ми бачимо князівське право на виморочне майно лише стосовно смердів (ст. 85 Тр.), а отже, спадок вільних міських мешканців не переходив до державної (князівської) скарбниці, чого слід було б очікувати, якби вся земля міст належала державі¹⁰. З іншого боку, давньоруські джерела не дають підстав для приписування міським громадам такої ж активної економічної та юридичної ролі в житті держави, яка спостерігається в Західній Європі, хоча частково це може бути пов’язаним з незадовільним станом джерел з даного питання. Як видно, питання політико-економічної самостійності міських громад остаточно ще не розв’язане і потребує окремого дослідження.

Проблема недоторканності приватного житла дістала своє відображення в тексті договору князя Олега з греками 911 р., який подано в літописі. І хоча ця норма викладена в дещо перекрученому вигляді, ще М.М. Карамзін запропонував правильне, на наш погляд, тлумачення цієї статті¹¹. За нею заборонялося проводити самочинні обшуки чужих осель, хоча б і за підозрою в приховуванні краденого. Схожа норма викладена в гл. 19 ЗСЛ, за якою, якщо при тяжбі за будь-яку річ людина не сповіщає владу (“не поведає владыкам”), а сама відбирає її силою (“по власти ли по силе”), то господар втрачає право на цю річ; якщо ж він бере таким чином чужу річ, то підпадає під суд¹².

Дещо інакше це питання розв'язується в РП. Якщо хтось загубив свою річ (коня, зброю, одяг, худобу) або її вкрадено, треба було про це публічно сповістити (“заповість на торгу”). При цьому господар речі не мав права самочинно повертати її, якщо навіть він її упізнав. Для цього існувала спеціальна процедура — свод¹³. Ця норма була спрямована проти самочинних обшуків, конфіскацій та інших зловживань при пошуках та поверненні вкрадених речей. Дуже дискусійною є стаття РП, в якій викладена норма про видачу холопа, що вдарив вільного чоловіка (“свободна мужа”) і потім сховався в господарській оселі, і якого господар не хоче видати. В Короткій редакції є фраза “то холопа пояти” (ст. 16 Ак.), що вказує на можливість взяти холопа, який завинив, силою. Більшість дослідників, починаючи з В.М. Татищева, вважає, що тут описка, адже в Ростовському списку Правди стоїть “не яти”¹⁴, хоча дехто відстоює правильність варіанту “пояти”¹⁵. Можна підтримати поширене трактування цієї частини згаданої статті, адже якщо б існувало правило силою забирати з приватновласницького подвір'я винного холопа без згоди його власника, то який був би сенс у вчинку, коли “господинь начнеть не дати его”? Це підтверджує і зміст Пространної редакції (ст. 58 Тр.), де розглядаються санкції за невидачу холопа, тобто фактично підтверджується право на недоторканність житла.

Оберігання спокою приватного життя сімей знаходить підтвердження в непрямих свідченнях юридичних документів. В РП, зокрема, найбільшому штрафу підлягали дії з навмисного завдання шкоди (“пакоши”) свійським тваринам (ст. 80 Тр.). В цих діях закон вбачав намагання завдати не стільки економічної, скільки моральної шкоди господарю¹⁶. Цікаво, що дещо пізніше до переліку домашніх тварин було занесено собак та кішок. В оригінальній юридичній пам'ятці — Правосудді митрополичому — про цих тварин згадується двічі¹⁷. В ст. 5, що за змістом є компіляцією статей РП “А се оуроци скоту” (ст. 41, 76, 77 Тр.) і де подано штрафи за крадіжку свійських тварин, його розмір за собаку чи кішку (3 гривні) прирівняний до розміру штрафу за вола та втричі більший за жеребця¹⁸. В іншій статті за вбивство собаки чи кішки “вини” гривна, з віддаванням нової тварини замість забитої¹⁹. Те, що собаки та кішки жили в дворах, принаймні у великих містах, свідчать літописні дані²⁰.

Двір — місце злочину. В давньоруських юридичних пам'ятках двір іноді фігурує як місце злочину (пограбування-татьба та пов'язане з ним вбивство татя, переховування злодія), як його об'єкт (у випадках підпалу) або як місце певної юридичної дії (поклажа). Зі статей РП про крадіжки ми дізнаємося, що на дворах стояли такі споруди, як кліть та хлів (ст. 38 Ак., 37 Тр.), і що на тих же дворах чи присадибних ділянках розміщувались гумна та ями з житом (ст. 39, 79 Тр.). У хлівах чи біля них існували загородки (“забои”), в яких трималась худоба (ст. 72 Кар.). Об'єктами крадіжок як у дворах, так і у полі чи на інших ділянках землі (пасовиська, ліс), джерела називають сіно, дрова (ст. 39 Ак., 78 Тр.), коней (ст. 25 Ак.) та різні види домашньої худоби (“скоту”): кобил (ст. 41 Тр.), волів (“говяда”) та корів (ст. 20 Ак.), баранів (ст. 26 Ак.), овець, кіз, свиней (ст. 40 Ак., 38 Тр.) та птиці (ст. 35, 36 Ак.). При цьому крадіжка речей та худоби, що охоронялися чи знаходилися під замком, порівняно з аналогічними, що не охоронялися (наприклад, “скоть на полі”), каралася значно суворіше (ст. 37, 38 Тр.)²¹. Якщо в татьбі брали участь кілька людей, усі вони несли однакову матеріальну відповідальність за злочин, при цьому розмір штрафу не ділився, а множився на кількість учасників крадіжки (ст. 29, 40 Ак., 37—39 Тр.).

Дещо осібно стоять кілька статей Уставу Ярослава, в яких розглядаються випадки крадіжок родинного (сімейного) майна одним з членів подружжя. Об’єктом цих крадіжок виступають коноплі, льон, “всякое жито” (ст. 32), “бѣлыя порты” або “портища”, полотно (ст. 33), “свадебное и сгородное” (ст. 34) або кліть на своєму дворі (ст. 37)²². За фактом крадіжки винуватий сплачував 3 або 12 (ст. 32) гривень на користь митрополита, але сам злочин не міг бути підставою для розлучення подружжя (ст. 36, 37)²³.

Викликає велику зацікавленість норма РП, за якою грабіжника-тата можна було безкарно вбити на місці злочину. В Короткій редакції цьому випадку присвячено 2 статті (20 та 38 Ак.), в Пространній — подано узагальнюючу ст. 36 Тр. (37 Кар.). При цьому “неясність фрази” (за висловом М.М. Тихомирова) — “аже оубиють огнищанина... то оубити въ пса место” — спровокувала два діаметрально протилежні тлумачення ст. 20 Ак. Більшість дослідників (І.Д. Беляєв, М.Ф. Владимирський-Буданов, В.І. Сергеевич, М.О. Дьяконов, М.М. Тихомиров та інші) саме огнищанина та тивунця вважали за злодіїв, яких можна було вбити при їх спробі татьби, при цьому наводились аналогічні приклади з посадовцями з візантійського законодавства²⁴.

Разом з тим існувала й інша точка зору, прихильники якої (Б.О. Романов, О.Є. Пресняков, М.П. Павлов-Сильванський) вважали, що в цій статті огнищанин фігурує не як тать, а як жертва злочину, що гине, захищаючи добро господаря²⁵. Як докази на користь останнього припущення висувались такі аргументи: наявність у тексті статті повторення (“аже оубиють... то оубити...”), яке нібито не може стосуватись однієї й тієї ж особи; існування в Короткій редакції одразу двох статей про татьбу біля кліті може пов’язуватись тільки з різним їх змістом; схожий зміст інших статей РП, розташованих поруч з ст. 20. В останньому випадку мається на увазі та обставина, що за ст. 18, 19 Ак., котрі, як і ст. 20, розпочинаються майже однаково — “Аще (а иже) оубьють огнищанина...”, призначається розмір вири за вбивство огнищанина та порядок її сплати в різних випадках. У ст. 21 встановлюється розмір вири за вбивство інших князівських службовців — тивуна та конюха.

Оскільки цю точку зору вважають правильною і деякі сучасні дослідники²⁶, для з’ясування даного питання звернемося до порівняльного текстологічного аналізу згаданих статей:

ст. 20 Ак.
Аже оубиють огнищанина оу клѣти, или оу коня, или оу говяда, или оу коровѣ татьбы, то оубити въ пса мѣсто; а то же поконь и тивоуницоу

ст. 38 Ак.
Аще оубьють татя на своемъ дворѣ либо оу клѣти, или оу хлѣва, то тои оубить; аще ли до свѣта держать, то вести его на княжь двор; а оже ли оубьють, а люди боудуть видѣли связань, то платити в немь

ст. 36 Тр.
Аже оубиють кого оу клѣти или оу котороѣ татбы, то оубиють во пса мѣсто; аже ли и додержать свѣта, то вести на княжь дворь; оже ли оубиють и, а оуже боудуть людие связана видѣли, то платити в томь 12 гривень

З цього порівняння добре видно, що саме на базі ст. 20 та 38 Ак. з’явилась узагальнююча стаття Пространної редакції. Слова “огнищанин” та “тать” були замінені неконкретним “кого”, перелік можливих місць зло-

чину скорочено до “клѣти”, а можливих об’єктів злочину — до “кото꣞ѣ татбы”. При цьому відзначимо заміну словосполучення “коровьѣ татбы” на “кото꣞ѣ татбы”. Ця заміна могла трапитись лише з двох причин — або текст Короткої редакції було неправильно прочитано і якимось викривлене слово “коровьѣ” було замінене на зрозуміліше “кото꣞ѣ”, або укладач Пространної редакції свідомо замінив слово “коровьѣ” на більш широкий за змістом займенник “кото꣞ѣ”. Не можна погодитись з Л.К. Гьотцем, який вважав, що вислів “у которое татбы” був і в ст. 20 Ак., куди “коровья” татба потрапила через помилку переписувача²⁷, адже стале використання слова “коровьѣ” в усіх списках Короткої редакції вказує на його наявність і в архетипі статті. Фраза “то оубити въ пса мѣсто” також потрапила до Пространної редакції з ст. 20 Ак. Треба також врахувати, що ст. 36 Тр. має заголовок “О татбѣ” (ст. 37 Кар. — “О тате”) і абсолютно прозорий зміст, як, до речі, і ст. 38 Ак., а оскільки, як було показано вище, текстологічно ст. 36 Тр. походить від переробки ст. 20 та 38 Ак., то і за змістом усі вони присвячені викладенню однієї норми — вбивству татя на місці злочину²⁸.

У статті про вбивство татя є певні обмеження: вбивство визнавалося законним, якщо татя чинив опір при затриманні. Якщо ж його затримали, він був зв’язаний, але після цього все одно вбитий, а не відведений на світанку до суду, і це підтверджували свідки (“а оуже боудуть людие... видѣли”), за цей самосуд накладався штраф у 12 гривень. У Ростовському списку РП є цікаве доповнення ст. 36 Тр.: “Оже убиень татя, а подымуть ноги во дворе, ино убить; оли подымуть ноги за ворота, толи платити в нем”²⁹. Дослідники справедливо вбачали в ньому уточнення цієї норми: вбити татя можна було лише на території свого двору; якщо ж його було вбито під час переслідування вже за межами двору, то таке вбивство підлягало кримінальному покаранню — штрафу³⁰.

Схожа норма про покарання татя присутня в ст. 32 договору смоленського князя Мстислава Давидовича з Рігою та Готландом 1229 р., за якою господар майна, якщо він “имѣть татя, надъ тѣмъ емоу своя вляя, камъ его хочеть, там дѣжеть”. На думку М.Ф. Владимирського-Буданова, зміст цієї статті “рішуче суперечить” відповідним статтям договору Олега з греками та РП (ст. 38 Ак., 37 Кар.) і “взагалі духу руського права”³¹. На нашу ж думку, ніякого протиріччя між змістами вказаних юридичних пам’яток не існує. Якщо в договорі Олега та РП окремо підкреслюється вбивство крадія як один з можливих (але зовсім не обов’язкових!) варіантів розвитку подій, то в договорі 1229 р. воно поглинається (але не забороняється) більшою свободою дій господаря майна.

Кілька статей РП присвячено розгляду різних аспектів такого злочину, як переховування злодія. За це порушення накладався штраф у розмірі 3-х гривень за втікача-челядина (ст. 10 Ак., 26 Тр.) або 12 гривень за холопа, який вдарив вільну людину і переховується у свого господаря (ст. 16 Ак., 58 Тр.). Тільки незнання статусу втікача звільняло господаря оселі від судового переслідування (ст. 109 Тр.).

Серед статей про підпал найбільший інтерес викликає стаття з Короткої (ст. 13) та Пространної (ст. 14) редакцій Уставу Ярослава³². Ця стаття містить як склад злочину, так і санкцію за нього: “Аще кто зажжетъ гумно, или двор, или иное что, митрополиту 40 гривен, а опитемию подоимуть, а князь казнить”. Зміст статті Пространної редакції, наведений вище, дещо відрізняється від запропонованої Я.М. Шаповим реконструкції тексту архетипу Уставу³³. Відмінності полягають в таких деталях: у переліку об’єктів підпалу двір та гумно міняються місцями; замість єпископа з’являється

митрополит; поява в Пространній редакції санкції духовного характеру — епітимії. Для теми, яку ми розглядаємо, найцікавішими є порядок розташування слів “двір” та “гумно” в тексті статті Уставу Ярослава, котрий дозволяє окреслити коло джерел цієї статті та її взаємозв’язок з відповідною нормою РП, а також наявність духовної санкції, що, на нашу думку, пояснює саму появу статті про підпал в згаданому Уставі.

Дослідники давно звернули увагу на певну невідповідність змісту цієї статті, що містить один з найтяжчих карних злочинів³⁴, загальному характеру церковного Уставу Ярослава як юридичної пам’ятки з переліком злочинів проти суспільної моралі, які підпадали під юрисдикцію церковного суду. Незважаючи на те, що в Уставі згадуються злочини, віднесені РП до цивільного (князівського) суду, усі вони мають специфічні змістовні відтінки, що і підпорядковує їх церковному суду. Серед них — побиття жінок, крадіжки в сім’ї, бійки та вбивства під час заручин та весіль, зловмисне підстригання бороди³⁵.

Стаття про підпал розташована в Уставі Ярослава між статтями про блуд кума з кумою та брата з сестрою, що дозволило сучасним дослідникам стверджувати, що вона потрапила до Уставу пізніше і була штучно вставлена вже до існуючого порядку статей³⁶. Щодо причини появи цієї норми в Уставі думки фахівців розійшлися. М.Ф. Владимирський-Буданов припустив, що тут мова йде не взагалі про усі підпали, а лише про ті, які траплялися в сімейному середовищі, тобто про підпали сімейного майна в результаті сварки чи неприязні поміж членами однієї родини чи найближчими родичами³⁷. За М. Семидеркіним, зацікавленість церкви справами про підпали може пояснюватися її увагою до осіб з відхиленнями в психіці, наприклад до піроманів³⁸. Найавторитетніший з дослідників давньоруських князівських уставів — Я.М. Щапов вважає, що поява статті про підпал в Уставі Ярослава пов’язана з вотчинною сферою церковної юрисдикції, тобто має на увазі злочини в селянському середовищі на церковних землях³⁹.

На нашу думку, підказкою до пояснення причин появи цієї статті в Уставі та, відповідно, її тлумачення може виступити як її порядкове місце в тексті самого документа, так і факт накладення епітимії на порушника. В Короткій редакції ст. 13 про підпал розташована серед інших, присвячених випадкам блуду (№ 12, 14, 18, 19). В Пространній редакції перелік цих статей ще довший (№ 13, 15, 20—28, 51). При цьому зазначимо, що за змістом статей Устав Ярослава більш структурований⁴⁰, ніж РП, в Пространній редакції якої є кілька прикладів, коли зміст окремих статей зовсім випадає з контексту⁴¹. Устав Ярослава в своїй схолії має пряме посилання на Номоканон, а його статті, на відміну від РП, повністю позбавлені казуїстичності. До того ж у подальшій історії текстів Уставу стаття про підпал ніколи не пропускається; не змінюється віднесення цієї справи до церковного відання і в північно-східних обробках тексту XIV—XV ст., в яких простежується обмеження церковної юрисдикції на користь князівської влади у найважливіших кримінальних справах⁴². Усе це підтверджує, на наше переконання, не випадковість появи та місця розташування норми про підпал в Уставі.

В Пространній редакції Уставу Ярослава присутнє таке специфічне церковне покарання, як накладення епітимії на порушників суспільної моралі. При цьому воно застосовується вибірково (ст. 13—16, 20—22, 28), оскільки інші статті про блуд (ст. 23—27, 51) не передбачують подібної санкції. Враховуючи факт накладення епітимії на палія, можна припустити, що ст. 14 стосується випадків, коли підпал відбувався через ускладнен-

ня особистих відносин, а саме із ревнощів, помсти за блуд чи інші моральні порушення, класифіковані в Уставі. Важко уявити, що епітімію наклали на психічно хворих людей або на селян, язичницький сегмент світогляду яких у XII ст. був якщо не домінуючим, то досить впливовим. Зрозуміло також, що у трактуванні використання смертної кари та епітімії як покарання за підпал неможливий компроміс, запропонований П.М. Мрочек-Дроздовським⁴³. У своєму коментарі до аналогічної за змістом статті про підпал в ЗСЛ він припустив, що страта відбувалася після 12-річного (!) духовного покарання, що здається абсолютно нереальним.

Досі невирішеним є питання джерел походження даної статті. О.С. Павлов напряду пов'язував її зі статтею візантійського Землеробського уставу⁴⁴, який, в свою чергу, входив до складу так званих “Книг законних”. М.С. Суворов звернув увагу на те, що стаття про підпал в Уставі Ярослава дуже близька до статті із “Заповіді св. отець”: “Аще кто дом зажъжет или гоумно ... да покаеться”⁴⁵. Різні випадки підпалів та санкцій за них фігурують як в Еклозі⁴⁶, так і в ЗСЛ⁴⁷. Нарешті, є стаття про підпал гумна чи двора і в Пространній редакції РП (ст. 79 Тр.). Зі змісту статей видно, що ні Еклога, ні її перероблений переклад в ЗСЛ не могли бути джерелом норми про підпал в Уставі Ярослава. Схоже на те, що саме стаття з “Заповіді св. отець” могла стати джерелом ст. 14 архетипу (за Я.М. Шаповим) згаданого Уставу.

Можна також припустити, що норма про епітімію була присутня і в архетипі статті про підпал. Щодо первинного порядку розташування слів “двір” та “гумно” в цій же статті, то тут можливі два варіанти. Якщо в архетипі спочатку стояв “двір”, як це припустив Я.М. Шапов, то треба визнати, що джерело ст. 79 Тр. РП було іншим, ніж в Уставі, й під впливом саме РП з'явився новий порядок слів у Пространній редакції Уставу Ярослава. При цьому залишається незрозумілим, чому пізніше в Короткій редакції Уставу знову повернулися до початкового порядку слів, який не збігався з відповідною нормою Правди. За іншим варіантом, джерело походження обох статей про підпал було спільним для обох юридичних пам'яток, і тому варіант статті Пространної редакції Уставу треба визнати ближчим до архетипу Уставу. Тоді в заміні порядку слів Короткої редакції треба вбачати вплив іншого джерела, адже “підправлення” статті легко вписується в значне поширення і посилення впливу візантійських юридичних джерел у Північній та Північно-Східній Русі, яке простежується з кінця XIII ст., з поширенням нових списків кормчих (Софійського і Рязанського).

Одна зі статей РП (45 Тр.) присвячена такому явищу, як “поклажа”. Її зміст полягає в тому, що людина передавала на певний термін на зберігання іншому якесь рухоме майно — особисті речі, товар, худобу тощо. Вірогідно, в більшості випадків депозитарій зберігав ці речі у себе на подвір'ї, хоча іноді (в першу чергу це стосується заможних купців) могли використовуватись і складські приміщення на торговищах чи в гаванях. Джерелом цієї норми, ймовірно, виступив титул XI Еклоги, в якому розписано як випадок непорозуміння між депонентом і депозитарієм (заперечення вкладу), так і випадок втрати вкладу останнім через незалежні від нього обставини (пожежа, крадіжка).

Втрата двору як розплата за злочин. У законодавстві давньоруського часу є багато випадків, коли в результаті злочину, скоєного господарем оселі, останній втрачав над своїм двором юридичний контроль. Це пов'язано як із злочинами, санкцією за які була конфіскація усього майна правопорушника, так і з випадками деяких інших злочинів, коли покарання ніс

лише особисто злодій, а правонаступником його майна по закону ставав хтось з його родини. Розглянемо детальніше ці випадки.

Ще в перших договорах київських князів з греками 911 та 944 рр. є норма, за якою у вбивці, котрий зник і переховується й котрий є господарем майна (є “домовит” або “имовит”), це майно (“имѣние”) конфісковувалося на користь родичів загиблого⁴⁸. В часи РП застосовували такий вид подвійного покарання, як “поток” і “разграбление”, тобто вигнання з конфіскацією майна. Зокрема, за “разбои безъ всякоя свады” верв повинна була видати владі свого члена-злочинця разом з його дружиною та дітьми (ст. 5 Тр.), які усі разом підпадали під згадане покарання. За підпал гумна чи двору (ст. 79 Тр.) аналогічне покарання також, імовірно, несла уся родина. В першій з цих статей РП згадана сама санкція, в другій — уточнено, що “на грабежь” йде “домъ”. Дослідники вказували, що під цією назвою слід розуміти усе сукупне сімейне майно — як рухоме (“товар”), так і нерухоме (“двор”)⁴⁹. Схожа норма присутня в ст. 11 договору Смоленська з Ригією та Готландом 1229 р., за якою князь “а отимъть... все, женоу и дѣти оу холпство...”⁵⁰. Як видно з неї, замість вигнання застосовувалась більш сувора санкція переведення винної людини з її сім’єю у стан рабства, що доповнює юридичні підстави попадання в холопство, відомі за РП. Нарешті, в “Законе о казнѣхъ” (входив до складу “Книг законних”) потоком та розграбуванням карався такий злочин проти віри та суспільної моралі, як демонстративне суевір’я — “наузы” (ст. 59), а вигнанням або конфіскацією майна — інші різні види злочинів⁵¹. Про конфіскацію майна на користь церкви згадує “Правило святихъ отецъ 165 собора обидящихъ церкви Божия”, присутнє в кормчих, яке побутувало на Русі в XII—XIII ст.⁵² В ньому проголошується, що за “преобидение” монастирських або церковних володінь стягується вчетверо від розміру краденого, а при непокорі “...повелевает наша власть тех огнем сжещи, дома же их святым Божиим церквам вдати их же обидеша”⁵³.

Щодо застосування норми заслання в давньоруському законодавстві, яка походить з візантійського, то ніяких суперечливих поглядів у дослідників вона не викликала. Інша річ — розуміння сутності поняття “разграбление”. Якщо за ним стоїть повна конфіскація всього майна, як це сприймається більшістю дослідників, то члени сім’ї, до котрих застосовувалося це покарання, опускалися на нижчий соціальний щабель у суспільстві, тобто фактично ставали ізгоями. П.М. Мрочек-Дроздовський не зміг визначитися з цього приводу. Він то припускав лише часткову конфіскацію стосовно вбивства як плату за “головничество”, а також у випадку з підпалом⁵⁴, то приєднувався до думки про повну конфіскацію⁵⁵. В.П. Нікольський припускав, що при конфіскації рідня злочинця мала право викупу цього майна в першу чергу⁵⁶. Свого часу, за аналогією з Польським статутом, була висунута думка, за якою під час конфіскації житло правопорушника спалювалось або руйнувалось⁵⁷. Цікаво, що остання теза знаходить деякі аналогії в законодавстві західноєвропейських середньовічних міст (ст. 20 м. Зеста та ст. XXVIII м. Берна), коли за певні злочини житло злочинця руйнувалось⁵⁸. Конфісковане майно розподілялося певним чином: спочатку задовольнялись майнові претензії іноземців (згадана вище ст. 11 договору Смоленська з німцями 1229 р.) або потерпілих від пожежі (ст. 79 Тр.), потім князя, і нарешті — інших приватних осіб. Після повернення боргів та компенсацій залишок надходив в князівську (державну) скарбницю.

Вже згаданий “Закон о казнѣхъ” передбачав, що діти злочинця, засудженого на смерть, звільнялися з-під батьківської влади з моменту винне-

сення вироку (ст. 68)⁵⁹. Коло злочинів, за які передбачалася смертна кара, за Еклогою, було досить широким — від кровозмішення до отруєння⁶⁰. Воно частково повторене, частково доповнене в “Закони земледелніи...” (ст. 64) та “Законе о казнѣхъ” (ст. 1—3, 8—11, 16—18, 23, 24, 54, 61, 63)⁶¹. І хоча в РП не згадується смертна кара, за іншими джерелами — Печерським патериком та літописами — ми бачимо, що різні види цього покарання (повішення, утоплення, спалення, відсічення) були звичайним явищем у давньоруській судовій практиці⁶². Юридичне право на майно, в тому числі й двір, могло перейти до дітей господаря не тільки у випадку його страти, але й при застосуванні до нього менш суворих покарань — особистого продажу в рабство або заслання. Злочинів, за які накладались ці види покарань, було багато⁶³. В договорі Новгород з німцями 1270 р. є уточнення, що коли дружина разом з чоловіком вступала з кимось в певні майнові зобов’язання, то тільки тоді вони обоє віддавались у рабство за борги⁶⁴. З наведених прикладів видно, що заслання і конфіскація майна часто застосовувались окремо одне від одного, хоча М.Ф. Владимирський-Буданов підкреслював, що вони існували завжди разом⁶⁵.

Останнє питання, пов’язане з розглядом цієї тематики, — з якого віку наступало повноліття або правова дієздатність чоловічого населення Давньої Русі? Як виходить зі змісту Еклоги (ст. 4 титулу I і ст. 1 титулу II), цей вік дорівнював 15 рокам — нижній межі віку вступу чоловіків у шлюб. В Прохіроні ця межа становила 14 років⁶⁶. За свідченням Печерського патерика, вік, “егда възмужаетъ” Захарія — син одного з персонажів цього твору, який захоче забрати батьківські гривни, що зберігались у іншої особи, становив 15 років⁶⁷. Аналогічна ситуація існувала й у Західній Європі⁶⁸.

Двір та майно в спадковому праві. В Пространній редакції РП двір згадується в одній з статей (ст. 94 Тр.) частини закону, присвяченій розподілу спадку (“А се о задницѣ”). В другій частині статті зафіксована норма, за якою батьківський двір дістається молодшому сину. При цьому уточнюється, що двір переходить до нього без поділу (“без дѣла”), і що ця процедура стосується кожного двору (“дворь... всякъ”), тобто є безумовною⁶⁹. Дійсно, прозорість змісту згаданої частини ст. 94 викликала одностайність дослідників в її загальному трактуванні⁷⁰. Різні точки зору були висловлені лише щодо нюансів тлумачення статті. Зокрема, зі змісту статті не зрозуміло, чи двір взагалі виключався з переліку майна, яке йшло на розподіл між синами, чи він замінював собою частково або повністю законну частку спадку, що відходила до молодшого сина⁷¹. В передачі двору найменшому синові дехто вбачав існування принципу мінорату в давньоруському спадковому праві⁷², інші заперечували його, пояснюючи це тим, що мотивом закону слугувало бажання не більшого, а надійнішого забезпечення молодшого спадкоємця⁷³.

Лаконічність юридичної норми, закладеної в ст. 94 Тр., викликає ще кілька запитань. Насамперед, чи ця норма стосується випадків поділу спадку “без ряду” (письмового чи усного заповіту господаря), як це трактує Я.М. Шапов, чи вона діяла незалежно від волі спадкодавця і автоматично вносилася до всіх “рядів”, на чому наполягають М.А. Максимейко та О.О. Зимін⁷⁴? За ст. 87 Тр., воля батька є пріоритетною при поділі спадку, причому діти могли отримати нерівні частки майна. Тільки при розподілі без заповіту сини отримували рівні частки майна. За такої норми були можливі випадки, коли найменший син отримував більшу за інших частку спадку, адже вартість двору при низькому рівні достатку сім’ї могла скласти цю більшу частину. Навіть при такому, традиційному, погляді на зміст другої частини ст. 94 Тр. можна констатувати, що зазначена в ній норма

розташована в РП не на своєму місці, адже за своїм змістом перша та друга частини ст. 94 ніяк не пов’язані між собою, і їх об’єднання в одній статті здається штучним⁷⁵. Якщо визнати безумовний характер її дії, то ця норма за своїм змістом повинна була увійти до ст. 87 Тр.

Можна припустити й інше тлумачення норми про перехід двору до меншого з синів. Воно пов’язане зі змістом ст. 93 та першої частини ст. 94 Тр. У них мова йде про права та обов’язки опікунів. Серед іншого, опікун отримував право на розпорядження майном, в т. ч. й двором, до повноліття дітей, над якими встановлено опікунство. Якщо норма про перехід двору до меншого з синів відноситься саме до випадків опікунства (це нібито впливає з розташування норми після ст. 93 та першої частини ст. 94), то її контекст стає дещо іншим, а саме: опікун повертає двір меншому з синів, що знаходиться під його опікою, тільки після настання повноліття останнього. Поширене тлумачення статті про “отень двір”, зважаючи на юридичну традицію пізнішого часу, здається все ж імовірнішим. Юридична норма про неможливість фізичного роздрібнення спадкоємцями батьківського двору тільки підкреслила економічну недоцільність цього явища, що знайшло своє відображення в простеженій археологічно сталості меж садиб давньоруських міст.

За ст. 95 Тр. РП, вдова мала виключне право проживання на дворі свого чоловіка. При цьому не мало значення, чи хочуть цього її дорослі діти і чи спадок підлягає розділу за бажанням спадкоємців⁷⁶. В ст. 96 Тр., зокрема, наголошується, що у випадку смерті матері-вдови без заповіту (“безъ языка”) її частка майна (“матерня часть”) дістається тому з дітей, “оу кого будетъ на дворѣ была и кто ю кормиль”. В ст. 98 Тр. передбачався випадок, коли у разі поганого ставлення синів до матері вона мала право свою частку майна заповісти доньці (“дчери... кто ю кормиль”)⁷⁷.

За давньоруським законодавством, до спадкоємця(ців) переходили і боргові зобов’язання спадкодавця. Зокрема, в ст. 97 Тр. (ст. 115 Кар.) РП розглядається випадок, коли вітчим втратив (“истеряль”) частину майна своїх пасинків. У випадку смерті його рідні діти були зобов’язані повернути втрачене майно своїм зведеним братам⁷⁸. Підтвердженням застосування принципу переходу боргового зобов’язання до спадкоємця є ст. 12 договору Смоленська з німцями 1229 р. За нею, у випадку, коли княжий холоп або інший “добр челвк” (у варіанті — боярський) взяв позику у іноземця і не повернув її через свою смерть, виплату боргу померлого провадить спадкоємець — “кто емльть его остаткъ”. Із тексту згаданої статті договору не зрозумілий механізм повернення боргу у випадку наявності кількох спадкоємців — чи борг перекладається на долю того, хто успадкував найбільшу частку майна, чи розподіляється між спадкоємцями пропорційно до їх частки. Цікаво, що ця стаття надавала холопу громадську правоздатність — право власності, право входити в зобов’язання і право залишати спадок, що вступало в протиріччя з кількома статтями (127, 128 Кар.) РП⁷⁹.

Визначення кола спадкоємців викликало полеміку в науковій літературі. Здавалося б, воно достатньо виписане у відповідних статтях РП (ст. 85—89, 92—98 Тр.), за якими спадкоємцями були чоловіки низхідної лінії спорідненості, за відсутності котрих наслідували й доньки (крім смердів). Разом з тим онуків, дружину, бокових та висхідних родичів серед спадкоємців в РП не згадано. Питання, на яке дослідники давали різні відповіді, полягає в тому, чи коло наслідувачів з РП є остаточним, чи там названо лише найбільш поширені випадки наслідування, але не заперечуються інші, розписані в Еклезії та Прохіроні, норми, які також застосовувалися в давньоруській юридичній практиці.

Найдавніша згадка про спадкоємців міститься в договорі Олега з Візантією 911 р. Один з його пунктів визначає, що русин, який працює у “хрстьяньскаго царя”, “оумреть, не оурядивъ своего имѣнья”, і при цьому поруч він буде “своихъ не иматъ”, то його майно треба повернути родичам — “да възратить имѣнье к малымъ ближикамъ в Русь”⁸⁰. І.Д. Беляєв вважав, що тут мова йде про наслідувачів по низхідній лінії спорідненості — дітей та онуків, посилаючись на норми РП⁸¹. Інші дослідники, звертаючи увагу на те, що у договорі присутній буквальный переклад однієї з постанов XII римських таблиць, під “малими ближниками” вбачали бокових родичів⁸². Нам здається, сутність цього пункту договору полягала в тому, що у випадку, коли разом з господарем майна у Візантії не перебували його родичі (“свої”), які за звичаєм (“без ряду”) успадкували б майно на місці після смерті господаря, то воно відсилалося до тих же родичів в Русь. Отже, “малі ближники” та “свої”, за нашим припущенням, одне і те ж коло наслідувачів.

Хто ж входив до переліку законних спадкоємців, крім уже згаданих дітей? Це насамперед брати померлого. В переліку справ Уставу Володимира, що розглядалися церковним судом, згадано: “братіа или дѣти тяжутся о задницу”⁸³. В. Нікольський слідом за К. Неволіним вважав, що брати поставлені на першому місці в “тяжах” спадкоємців через своє родове старшинство⁸⁴. Ця точка зору частково корелюється з принципами старшинства в успадкуванні великокнязівського столу, що виконувалися в XI ст. Щодо успадкування братів, то аргумент дослідників XIX ст. про родове старшинство не може бути прийнятий, принаймні для XII—XIII ст. Як показали ретельні дослідження Я.М. Шапова Уставу Володимира, цитована вище норма з таким формулюванням належить архетипу Синодально-Волинської групи редакцій Уставу, час виникнення якого припадає на рубіж XII—XIII ст.⁸⁵ В одному з найдавніших заповітів, що зберігся, — духовній новгородця Климента (до 1270 р.) — присутнє формулювання “не было оу мене брата, ни сыноу”⁸⁶, яке, можливо, навіяне Уставом Володимира. Ймовірно, саме брати ставали опікунами своїх неповнолітніх племінників, і між ними також могли бути певні майнові суперечки, особливо якщо частина майна за заповітом переходила до дядьків.

Про успадкування онуками РП нічого не повідомляє, але дослідники були впевнені у цій нормі, посилаючись на постанови Еклоги та Прохірону⁸⁷. Оскільки в РП (ст. 88 Тр.) сказано про дружину, що “задниця еи мужа не надобѣ”, автори вказували на неможливість отримання вдовою спадку чоловіка. Вона отримувала лише певну частку, “что на ню мужъ възложить”. В цьому відношенні дуже показова та частина вже згаданої духовної Климента, в якій названо кількість майна, яке спадкодавець залишав своїй дружині. За заповітом, вона повинна була отримати половину худоби (вівці, свині) та “дворъ городьскыи”⁸⁸. Хоча Климент був досить заможною людиною і займався лихварством (в заповіті згадано 15(!) імен його боржників), сам факт отримання дружиною в своє користування міської садиби досить цікавий і показує, яким шляхом жінки могли стати юридичними дворовласниками.

Надзвичайно жваву дискусію викликало в історіографії трактування ст. 85, 86 Тр. про “задницю” смердів, бояр та дружинників, що залишилися без синів. За цими положеннями РП, майно смердів переходило до князя, в той час як інші названі соціальні групи мали право залишити спадок дочкам. Нас у цьому питанні цікавить юридична доля дворів згаданих груп власників.

Щодо смердів, то розбіжності в поглядах дослідників викликав сам зміст цього терміна. Адже в давньоруських джерелах він згадується як у широкому значенні (“простий, не військовий громадянин” — М.М. Карамзін, “земець — не боярин” — І.Д. Беляєв, “усе населення, крім духовенства і боярства” — М.Ф. Владимирський-Буданов)⁸⁹, так і у вузькому — як сільських мешканців. В РП майже усі дослідники (крім М.М. Карамзіна та В.І. Сергеевича) вбачали використання терміна в його вузькому значенні⁹⁰. Але й на цьому історики не зупинилися, поділивши селян-смердів на вільних, що мешкали на державних землях, і на залежних, що працювали на приватновласницьких землях феодалів (князя, бояр)⁹¹. Саме до останніх Б.Д. Греков і відніс смердів ст. 85 Тр.⁹² До цієї ж категорії феодально залежних людей науковці правомірно відносять й залежне від церкви населення (“домовні” й “церковні” люди), бездітний спадок яких (“безатщина”) поступав в її розпорядження (Устав Ярослава)⁹³. Оскільки перелік соціальних груп давньоруського суспільства не повністю охоплений в ст. 85, 86 Тр., виникає питання, кому ж йшла “безатщина” “градських людей” — купців, ремісників та інших верств вільного населення? Ще М.Ф. Владимирський-Буданов звернув увагу на те, що ст. 104 Кар., аналогічна ст. 86 Тр., має заголовок “О боярстеи задници и о людсте”, тобто в ній прописаний не спеціальний, а загальний для усіх вільних громадян порядок наслідування “безатщини”⁹⁴.

Чи мали залежні категорії населення — смерди, закупи, ізгої — своє нерухоме майно⁹⁵? Якщо одні (В.П. Нікольський, І.Д. Беляєв) вважали, що разом з землею, худобою, реманентом, насінням вони отримували в користування й дім з двором, то інші (М. Владимирський-Буданов, О. Філіппов) писали про оренду лише рухомого майна і землі⁹⁶. Скоріш за все, в дійсності мали місце обидва варіанти.

Ще одне питання, яке навіть не згадувалось в історіографії, — це подальша доля дружини та дочки смерда після його смерті. Так, за ст. 85 Тр., дочка мала право на певну частку “безатщини”, якщо вона була незаміжною. Але виникає питання, де продовжували жити ці жінки? Якщо “задниця” смерда відходила князю або іншому феодалу, то і двір, як складова її частина⁹⁷, теж змінював свого власника, за умови, зрозуміло, що померлий був господарем цього двору. Як заробляли на життя ці жінки? Чи продовжували вони жити на цьому ж дворі (на яких умовах?), чи змушені були переселятись до родичів (з боку чоловіка чи дружини?) — на ці питання давньоруські джерела відповіді не дають.

Інше питання, на яке хотілося б звернути увагу, — про юрисдикцію справ про “тяжі” спадкоємців. В РП існує норма (ст. 100 Тр.), за якою “аже братья ростяжються передь княземь о задницю, которыѣ дѣтський идѣтъ их дѣлить, то тому взяти гривна коунъ”⁹⁸. Разом з тим в архетипі Уставу Володимира випадок, коли родичі “истяжются о задници”, віднесені до церковного суду⁹⁹. Це “дублювання” юрисдикції привело частину дослідників до висновку, що Устав Володимира є підробкою (М.М. Карамзін, Є.Є. Голубинський, М.М. Ясинський)¹⁰⁰. Ціла група авторитетних науковців (М.Ф. Владимирський-Буданов, В.І. Сергеевич, О.Є. Пресняков, Я.М. Шапов) вбачають в ньому сліди існування особливого процесуального звичаю — “propagatio fori”, тобто права людей, що судяться, на вибір звернутися до одного (князівського) чи іншого (церковного) суду¹⁰¹.

Нам ця точка зору здається непереконливою з таких причин. По-перше, у XII ст. (час створення Пространної Правди та архетипу Уставу Володимира) давньоруське законодавство було в стадії активного розвитку, час

використання юридичних норм через їх зміни, уточнення та доповнення був ще замалий, а для конкурентного суду, як уявляється, необхідна стала і дуже розвинена правова база і взагалі потужна юридична традиція на кшталт візантійської, якої, вочевидь, на Русі в той час не могло існувати. По-друге, якщо мало місце реальне право вибору суду (не плутати зі “сместным”, тобто змішаним судом, в якому брали участь представники князя та єпископа), то чому лише в одному-єдиному випадку¹⁰²? По-третьє, існування конкуренції між обома видами суду фактично означало відкрите (закріплене на рівні юридичних збірників) протистояння обох судових систем одна одній в середньовічній Русі, що не підтверджується історико-юридичними джерелами. Зрозуміло, що церква шляхом розширення сфери своєї юрисдикції зміцнювала економічну базу свого існування, але робила вона це лише зі згоди і за безпосередньою участю самої князівської влади (Устави Володимира і Ярослава, уставна грамота Ростислава Мстиславича).

Чому норма про суперечку спадкоємців потрапила до збірників як світського, так і церковного права? Ми можемо запропонувати два пояснення цього факту. Перше з них подано в двох заключних статтях Уставу Всеволода про церковні суди, що були додані до тексту Уставу в середині XIV — першій половині XV ст. Воно полягає в тому, що в судовій практиці траплялися випадки надзвичайно складних справ з розділу майна, наприклад, між першою, третьою та четвертою дружинами, кожна з яких мала дітей від спадкодавця¹⁰³. Такі випадки вимагали пошуків у збірниках візантійського законодавства — номоканонах, і, очевидно, далеко не завжди були під силу “дѣтському” князя, адже треба було не тільки знати грецьку мову і добре орієнтуватися в структурі цих “маноканонів”, але й мати в своєму розпорядженні примірники саме з необхідними постановами Еклоги, Прохірону чи інших джерел. Можливості церковної влади в цьому відношенні були значно ширшими, ніж князівської. Тому “князь” — автор Уставу — “тое все приказахъ епскпоу оуправливати, а смотря въ маноканонъ. А мы съ своеи дши сводимъ”¹⁰⁴.

Інше пояснення пов’язане з легітимністю юридичного стану майна. Церква, судячи з Уставів Володимира і Ярослава, активно боролася з позацерковними шлюбами і наслідками їх поширення — викраденнями наречених, шлюбами в близькому ступені споріднення, багаточисельством і т. ін. Тому, не виключено, церковні суди могли розглядати розділ майна тих батьків, які перебували в законному шлюбі, тобто були повінчані. Відповідно світський суд займався спадком людей, що побралися за народним звичаєм. Остаточне вирішення цього питання полягатиме в майбутньому уточненні хоча б відносного датування відповідних норм РП (ст. 100 Тр.) та архетипу Уставу Володимира. Дуже важливо з’ясувати, чи з’явилися ці норми одночасно, чи якась з них була прийнята до юридичного запровадження раніше, а інша тільки стала можливою реакцією на функціонування першої.

Двору побіжно стосуються кілька положень статті Пространної редакції Уставу Ярослава “А семи винами разлучити мужа с женою”. В них перераховано ті провини жінок, за якими їх чоловіки отримували право на розлучення. Серед них є норма, за якою жінкам без дозволу чоловіка заборонялося ходити деінде з чужими людьми (тобто не родичами) або їсти чи пити з ними, чи ночувати не в своєму домі¹⁰⁵.

Дискусійною за своїм змістом є інша норма Уставу, за якою причиною для розлучення була непряма участь дружини в пограбуванні чоловіка (“жена на мужа наведет тати”)¹⁰⁶ або і її пряма участь в крадіжці

“товару” або церкви¹⁰⁷. Різничитання викликають тези про безпосередню участь жінки в пограбуванні свого чоловіка. За деякими списками (Основний та Археографічний ізводи Пространної редакції та Рум’янцевська редакція), формулювання зроблено так, що допускає обидва тлумачення — про пограбування дружиною саме свого чоловіка або взагалі про скоєне нею пограбування, за іншими (Маркеловський та Архівний ізводи) — чітко вказано на пограбування свого чоловіка¹⁰⁸. На перший погляд здається, що ця норма вступає в пряме протиріччя з іншою статтею Уставу (див. вище), за якою крадіжка дружиною майна свого чоловіка не є підставою для розлучення. Появу цих “взаємовключаючих”, за висловом Я.М. Шапова, статей в Уставі дослідник пояснив складністю зведення норм “розлучного права”, що походили з різних джерел, в єдиний кодекс в часи створення архетипу Пространної редакції¹⁰⁹.

Якщо припустити, що в згаданій нормі мова йде про пограбування дружиною саме свого чоловіка і що текст Рум’янцевської редакції Уставу Ярослава найближчий до архетипного тексту його Пространної редакції, то і тоді, на наш погляд, ніякого протиріччя в Уставі не існує. Дійсно, обидві норми стосуються випадків крадіжки майна чоловіка його дружиною. Але, як бачимо, давньоруське право розрізняло випадки, так би мовити, побутової крадіжки без участі третьої сторони (на підставі чого розлучення не відбувалося) та крадіжки — кримінального злочину, коли жінка сама виносила своєму спільнику (“да иным подаеть”) вкрадене з двору. В останньому випадку має місце факт попередньої змови проти чоловіка з метою завдання йому певної матеріальної і моральної шкоди, за що на його дружину церква накладала покарання у вигляді розлучення.

Метою запропонованого дослідження було бажання автора на основі свідчень історико-юридичних джерел показати двір як частину середньовічної дійсності, окреслити його роль та значення у стосунках людей між собою (в родині), у конфліктах між людиною і законом (в судових рішеннях), підкреслити важливість двору в сімейній та соціальній організації давньоруського суспільства. За більшістю залучених юридичних норм та положень вгадується значно розвинутіше в правовому відношенні міське середовище, хоча формально давньоруські закони були універсальними і стосувались усього, міського та сільського, населення. Завдання подібних розвідок — залучення прихованого резерву багатьох маловикористаних письмових джерел у вивченні питань давньоруської історії, які не можуть бути досліджені археологічними методами.

¹ Древняя Русь. Город, замок, село // Археология СССР. — М., 1985. — С. 62, 63; Кузнецов А. В. Малые города Древней Руси. — М., 1989. — С. 46, 134—138.

² При посиланні на Руську Правду (далі РП) ми дотримувалися порядку статей Академічного (Ак.) та Троїцького (Тр.) списків, див.: Тихомиров М.Н. Пособие для изучения Русской Правды. — М., 1953; Карамзіньського (Кар.) списку, див.: Владимирский-Буданов М. Хрестоматия по истории русского права. Изд. 6-е. — К., 1908. — Вып. 1; давньоруських уставів, див.: Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. — М., 1976 (далі — ДКУ); публікацій інших джерел, див.: Эклога. Византийский законодательный свод VIII века. — М., 1965; Закон Судный людем краткой редакции. — М., 1961 (далі — ЗСЛ).

³ Див., наприклад, право м. Медебаха, затверджене 1165 р., схожа за змістом ст. 23 якого сформульована так: “Если кто-либо урежет владение (усадьбу) какого-либо своего согорожанина, передвинув свой забор, пусть тот, кто владел этой усадьбой, приведет с собой двух своих согорожан, имеющих дома, и присягой докажет свою правоту” (Средневековое городское право XII—XIII веков. — Саратов, 1989. — С. 51).

⁴ Средневековое городское право... с. 18.

⁵ Там же, с. 39, 50, 119, 130, 152, 167.

- ⁶ Стоклицкая - Терешкович В.В. Основные проблемы истории средневекового города X—XV веков. — М., 1960. — С. 53.
- ⁷ Владимирский - Буданов М. Обзор истории русского права. — Ростов-на-Дону, 1995. — С. 494—508.
- ⁸ Толчок П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 165—166.
- ⁹ Там же, с. 167—184.
- ¹⁰ Зрозуміло, без врахування вотчинних дарувань церкві чи окремим особам.
- ¹¹ Карамзин Н.М. История государства Российского. — Т. 1. — М., 1989. — С. 107, 261 (прим. 323).
- ¹² Закон Судный... с. 107. Цю норму взято з ст. 5 титулу XVII Еклоги (Эклога, с. 68).
- ¹³ Див. ст. 12, 13. Ак., ст. 28, 29 Тр.
- ¹⁴ Правда Русская. — М., 1947. — Т. II. Комментарии. — С. 112—114.
- ¹⁵ Там же, с. 115.
- ¹⁶ Мрочек - Дроздовский П.Н. История русского права. — М., 1892. — С. 289.
- ¹⁷ Місце, мета та час створення цієї пам'ятки права є дискусійними. Щодо її датування, то тут висновки дослідників вкладаються в діапазон від рубежу XIII—XIV ст. до рубежу XV—XVI ст. (див.: ДКУ, с. 207—208). За гіпотезою М.М. Тихомирова, яку підтримав Я.М. Шапов, цю пам'ятку можна пов'язати з діяльністю пермського єпископа, що був в XV ст. представником влади московського великого князя та митрополита в Пермській землі (там же). Треба відзначити, що зміст цього судєбника має компілятивний характер і, отже, датування його створення не збігається з часом появи норм окремих статей, що увійшли до нього. Зокрема, встановлення штрафів за вбивство собак чи кішок навряд чи було найнагальнішою потребою і змістом діяльності місцевого єпископа в Пермській землі.
- ¹⁸ ДКУ. — С. 209.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ В 1231 р. в Новгороді під час сильного голоду люди їли “конину, псину, кошкы” (цит. по: Карамзин Н.М. История государства Российского. — М., 1991. — Т. II, III. — С. 628, прим. 335).
- ²¹ Владимирский - Буданов М. Хрестоматия... с. 42, прим. 63. Змістовний зв'язок ст. 29 Ак. та ст. 37, 38 Тр. здається нам цілком очевидним. Перекручений в ст. 29 Ак. розмір штрафу в 1 гр. 30 резан при порівнянні з аналогічною ст. 37 Тр. привів П.М. Мрочек-Дроздовського до хибного парадоксального висновку, що РП відрізняє крадіжки з кліті — житлового приміщення від кліті — кладової і що крадіжка, яку легше зробити (майна, яке не охороняється. — В.К.), більш суспільно небезпечна (!?), і тому вона карається більшим штрафом (Мрочек - Дроздовский П.Н. Указ. соч., с. 283—284).
- ²² ДКУ. — С. 88—89.
- ²³ Відзначимо, що використання цих норм Уставу Ярослава було можливе лише за двох умов — оприлюднення факту крадіжки та стягнення штрафу тільки з особистого майна крадія, адже в протилежному випадку штраф слугував не особистим покаранням злодія в подружжі, а накладався б на бюджет родини в цілому, що, очевидно, не стимулювало б і оприлюднення цих випадків.
- ²⁴ Черноусов Е.К. К вопросу о влиянии византийского права на древнейшее русское. — Юрьев, 1916. — С. 18—19.
- ²⁵ Правда Русская, с. 156, 158—159.
- ²⁶ Российское законодательство X—XX веков. — Т. 1. Законодательство Древней Руси. — М., 1984. — С. 59.
- ²⁷ Правда Русская. — С. 156.
- ²⁸ Оскільки ми зупинилися на аналізі цих статей РП, залишається висловитися з приводу ще одного питання, порушеного в свій час у науковій літературі. М.М. Тихомировим було висунуте припущення, що архетип так званої Скороченої РП є більш давньою пам'яткою, ніж Пространна редакція. При цьому шановний дослідник серед своїх аргументів наводив приклад саме ст. 20 Ак., словосполучення якої “то оубити въ пса мѣсто” нібито ближче за формою до аналогічного з ст. 13 Скороченої редакції, ніж до ст. 36 Тр. (Тихомиров М.Н. Указ. соч., с. 26, 115). Аналіз усіх фраз названих статей, а також аналогічної ст. 37 Кар. вказує на те, що Скорочена редакція значно ближча до Пространної (“которой”, “во пса”, “боудоуть люди”, “связана”, “оубиють”, “платити... 12 гривенъ”), ніж до Короткої редакції. Це спостереження підтверджує висновок інших дослідників, що Скорочена правда є пам'яткою, яка виникла в результаті скорочення тексту Пространної редакції (Ясинский М.Н. Внешняя история русского права. — Ч. 1. Введение. Источники права I-го (земского) периода. — К., 1895. — С. 106—108; Юшков С.В. Русская правда. Происхождение, источники, ее значение. — М., 1950. — С. 82; Российское законодательство... с. 44).

- ²⁹ Правда Русская. — С. 830.
- ³⁰ М р о ч е к - Д р о з д о в с к и й П.Н. Указ. соч. — С. 269.
- ³¹ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Хрестоматия... — С. 105, прим. 40.
- ³² Российское законодательство.... — С. 169, 190.
- ³³ Щ а п о в Я.Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI—XIV вв. — М., 1972. — С. 294.
- ³⁴ В Псковській Судній грамоті “зажигалкин” названий серед чотирьох видів злочинців, що каралися насмерть (В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Хрестоматия... — С. 130, ст. 7).
- ³⁵ Щ а п о в Я.Н. Указ. соч.. — С. 182—183, 291—292.
- ³⁶ Российское законодательство.... — С. 289.
- ³⁷ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Хрестоматия... — С. 200, прим. 2; с. 203, прим. 12.
- ³⁸ Российское законодательство.... — С. 173.
- ³⁹ Щ а п о в Я.Н. Указ. соч.... — С. 289.
- ⁴⁰ Див. тематичне індексування статей, які, на думку Я.М. Шапова, входили до архетипу Уставу (Щ а п о в Я.Н. Указ соч. — С. 287—288).
- ⁴¹ Серед них ст. 67, 90, 91 Тр. Зазначимо, що складання тексту Пространної редакції РП відбувалось у декілька етапів і було значно розтягнуте в часі, що, можливо, й вплинуло на стрункність викладу юридичних норм у ньому.
- ⁴² Щ а п о в Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв. — М., 1989. — С. 118.
- ⁴³ М р о ч е к - Д р о з д о в с к и й П.Н. Указ соч. — С. 229—230.
- ⁴⁴ “Книги законные”. — СПб., 1885. — С. 33.
- ⁴⁵ С у в о р о в Н.С. Следы западно-католического церковного права в памятниках древнего русского права. — Ярославль, 1888. — С. 224; Приложение 1. — С. XIII.
- ⁴⁶ Эклога. — С. 72 (ст. 41 Титула XVII).
- ⁴⁷ Закон Судный.... — С. 107 (глава 17).
- ⁴⁸ ПСРЛ. — М. — Л., 1962. — Т. II. Ипатьевская летопись. — Стб. 25, 40. В договорі 911 р. вперше згадується про окрему від чоловіка частку майна, що належала його дружині. В більш пізніх пам’ятках (Уставі Ярослава та РП) детальніше окреслені юридичні рамки використання та наслідування цього майна.
- ⁴⁹ Р о ж к о в Н. Обзор русской истории с социологической точки зрения. — Ч. 1. Киевская Русь (с VI до конца XII века). — М., 1905. — С. 32.
- ⁵⁰ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Хрестоматия.... — С. 100.
- ⁵¹ “Книги законные”, ст. 7, 12, 24, 30, 32, 39, 41, 43, 49, 50, 64, 65.
- ⁵² Б е л я е в И. Д. Лекции по истории русского законодательства. — М., 1901. — С. 268; Серафим Владимирович Юшков (Труды выдающихся юристов). — М., 1989. — С. 30—59.
- ⁵³ С у в о р о в Н.С. Указ. соч. — С. 218.
- ⁵⁴ М р о ч е к - Д р о з д о в с к и й П.Н. Указ. соч. — С. 268.
- ⁵⁵ Там же. — С. 289.
- ⁵⁶ Н и к о л ь с к и й В. О началах наследования в древнейшем русском праве. — М., 1859. — С. 265—266.
- ⁵⁷ Т и х о м и р о в М.Н. Указ. соч. — С. 89.
- ⁵⁸ Средневековое городское право.... — С. 118, 134.
- ⁵⁹ “Книги законные”, ст. 78.
- ⁶⁰ Див. ст. 33, 38, 41—43, 45, 46, 50 Еклоги.
- ⁶¹ “Книги законные”, ст. 56, 57, 63—67, 75—77. Про застосування смертної кари до перебіжчиків красномовно свідчить страта князем Мстиславом 70 киян, що визволили князя Всеслава Брячиславича з поруба (ПСРЛ, т. II, стб. 163).
- ⁶² Підбірку цих повідомлень див.: В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Хрестоматия... — С. 123, прим. 12.
- ⁶³ Див. ст. 24, 28, 29, 47, 48 Еклоги, гл. 6, 10—12, 23, 26, 28—31 Закону Судного людем, ст. 30, 50, 51 Тр. Руської Правди.
- ⁶⁴ Н и к о л ь с к и й В. Указ. соч. — С. 278—279, прим. 3.
- ⁶⁵ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М.Ф. Обзор.... — С. 328; Хрестоматия. — С. 32, прим. 12.
- ⁶⁶ Эклога. — С. 92.
- ⁶⁷ Киево-Печерський патерик. — К., 1991. — С. 12.
- ⁶⁸ Наприклад, згідно з правом м. Берна, наданого йому в 1218 р. громадянином міста з відповідними бюргерськими правами, правом брати участь у суді та бути свідком ставали його мешканці у віці 14 років (ст. LII, § 1), а в рік, коли їм виповнювалось 15, вони складали присягу місту (ст. LII, § 2) — див.: Средневековое городское право... — С. 138—139. 15 років як нижня межа дорослого стану прийняті нами в розрахунках віко-

вої структури населення середньовічної Русі (Козюба В. К. Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел) // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 29—41).

⁶⁹ Саме так зміст цієї статті прокоментував М.Ф. Владимирський-Буданов, ототожнюючи слова “всяк” цієї статті та “завжди” в коментарі до неї (Хрестоматія... — С. 62, прим. 144).

⁷⁰ Див., наприклад: М р о ч е к - Д р о з д о в с к и й П.Н. Указ. соч. — С. 300; Т и х о м и р о в М.Н. Указ. соч. — С. 108.

⁷¹ Цю точку зору підтримав М.Ф. Владимирський-Буданов (Обзор истории... — С. 467).

⁷² Ф и л и п п о в А.Н. Учебник истории русского права (Пособие к лекциям). — Ч. 1. — Юрьев, 1914. — С. 34.

⁷³ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М.Ф. Обзор... — С. 467.

⁷⁴ Российское законодательство... — С. 119.

⁷⁵ Автори деяких видань РП дотримувалися більш дрібного поділу її тексту на окремі статті. Зокрема, першу частину ст. 94 Тр. було віднесено до попередньої статті, а другу (“А дворь без дѣла...”) — до окремої, за їх нумерацією № 100, статті (Правда Русская, с. 655; Российское законодательство... — С. 71).

⁷⁶ В літературі зустрічається думка, що продовження спільності майна в родині цілком залежало від волі матері (див.: П е р г а м е н т О. К вопросу об имущественных отношениях супругов по древнейшему русскому праву // ЖМНП. — 1894. — № 11. — Ч. ССХСХVI. — Отдел. 2. — Оттиск. — С. 15—17). Вона суперечить змісту ст. 87, 88, 95—98 Тр. РП, за якими ініціатива розділу майна належала тільки спадкоємцям — повнолітнім синам.

⁷⁷ За змістом ст. 98 немовби виступає окремим випадком ст. 96. М.Ф. Владимирський-Буданов припустив, що в одній з них (ст. 96) мова йде про частку-виділ вдови із загальнородинного майна, а в іншій — про її особисте майно, принесене в сім'ю у вигляді посагу (Хрестоматія... с. 63, прим. 151). На нашу думку, відмінність ст. 96 та 98 полягає в тому, що у першому випадку її майно, за звичаєм, без “ряду” отримує хтось з синів, який на той час виступав номінальним господарем двору і опікувався матір'ю, причому не обов'язково це був молодший син (див. ст. 94 Тр.), адже на цей час він міг бути неповнолітнім. У другій статті за законом, за “рядом”, вдові надається право (“может дати”) залишити свою частку майна доньці. Остання могла утримувати матір матеріально, скоріш за все, тільки будучи вже сама заміжною. Ця стаття РП яскраво характеризує важке буття вдів і перекреслює романтичні погляди на їх життя та становище в давньоруському суспільстві (див., наприклад: Б е л я е в И.Д. Указ. соч. — С. 21). Наявність вдів, якими опікувалася церква, в переліку церковних людей Уставу Володимира Оленівської редакції підтверджує цю тезу.

⁷⁸ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Хрестоматія... — С. 63, прим. 150.

⁷⁹ Там же. — С. 100—101, прим. 19.

⁸⁰ ПСРЛ, т. II, стб. 27.

⁸¹ Б е л я е в И. О наследстве без завещания, по древним русским законам, до Уложения царя Алексея Михайловича. — М., 1858. — С. 10, 11.

⁸² Н и к о л ь с к и й В. Указ. соч. — С. 224—225, прим. 5; Ф и л и п п о в А.Н. Указ. соч. — С. 54, прим. 1.

⁸³ ДКУ. — С. 23, 71.

⁸⁴ Н и к о л ь с к и й В. Указ. соч. — С. 244—245.

⁸⁵ Щ а п о в Я. Н. Княжеские уставы... — С. 73—102.

⁸⁶ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Хрестоматія... — С. 120.

⁸⁷ Н и к о л ь с к и й В. Указ. соч. — С. 346—347; Б е л я е в И. О наследстве... — С. 21—23; В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Ф. Обзор... — С. 466.

⁸⁸ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Хрестоматія... — С. 119.

⁸⁹ К а р а м з и н Н. М. Указ. соч. Т. II—III. — С. 227; прим. 102; Б е л я е в И. Д. Лекции... — С. 134; В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М.Ф. Обзор... — С. 60. Приклади згадок смердів в широкому значенні: М р о ч е к - Д р о з д о в с к и й П.Н. Указ. соч. — С. 78—81.

⁹⁰ Підбірку цих думок див.: Правда Русская. — С. 610—621.

⁹¹ Г р е к о в Б.Д. Киевская Русь. — [Л.], 1953. — С. 210—242.

⁹² Там же. — С. 231—234.

⁹³ Щ а п о в Я. Н. Княжеские уставы... — С. 296.

⁹⁴ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Хрестоматія... — С. 59; о н ж е: Обзорне... — С. 58, 465—466.

⁹⁵ І.Д. Беляєв навіть ототожнював смердів, що проживали на приватновласницьких землях, з ролейними закупами (Б е л я е в И.Д. Лекции... — С. 139).

⁹⁶ Никольский В. Указ. соч... — С. 361; Беляев И.Д. Лекции... — С. 139; Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор... — С. 580; Филиппов А. Н. Указ. соч. — С. 215. Особною є точка зору П.М. Мрочек-Дроздовського, за якою до державної скарбниці (“казни”) переходила лише та частка майна смерда, яка була безпосередньо пов’язана з виконанням останнім тяглових повинностей, в той час як майно смерда — приватної особи — наслідувалося згідно з загальними постановами (Мрочек-Дроздовский П. Н. Указ. соч. — С. 298—299).

⁹⁷ Точки зору про входження двору до “задниці” дотримувалася більшість дослідників (див.: Правда Русская. — С. 621—624).

⁹⁸ Тихомиров М. Н. Указ. соч. — С. 109.

⁹⁹ Шапов Я. Н. Княжеские уставы... — С. 30, 121.

¹⁰⁰ Карамзин Н.М. Указ. соч., т. 1. — С. 303, прим. 506; Ясинский М. Н. Указ. соч. — С. 73.

¹⁰¹ Правда Русская. — С. 692, 693; Шапов Я.Н. Государство и церковь... — С. 113—115.

¹⁰² Я.М. Шапов спробував розширити перелік судових справ в дусі *propagatio fori* за рахунок випадків крадіжок в родині, підпалів та викрадення дівчат (Шапов Я.Н. Государство и церковь... — С. 116—117). Щодо “тяжі уволочскої”, то вона підпадала під юрисдикцію змішаного суду, до того ж автентичність цієї норми викликала сумнів і у самого дослідника (там же. — С. 118).

¹⁰³ ДКУ. — С. 158.

¹⁰⁴ Там же.

¹⁰⁵ ДКУ. — С. 90, 99. Як видно, дружина не мала права без дозволу чоловіка ходити в гості до “чужих” людей. Зміст статей інших зводів законів, що побутували на Русі в цей час (“Книги законні” та “Закон градський”), поточну норму про заборону жінці ночувати поза своєю оселею, дозволяючи робити це в оселі її батьків (див.: Шапов Я.Н. Княжеские уставы... — С. 252—253).

¹⁰⁶ В одному з ізводів тексту додано “велить покрасти дворъ моего” (ДКУ. — С. 99).

¹⁰⁷ Там же. — С. 90, 99.

¹⁰⁸ Там же. — С. 90, 99, 103, 107, 132. Відзначимо, що Маркеловський та Архівний ізводи мають лише по одному списку і, отже, були не дуже поширені.

¹⁰⁹ Шапов Я. Н. Княжеские уставы... — С. 254.